

XV. VARIA

KÄÄBUSED JA MAA-ALUNE ILM

217. Germaani usundis erakordselt populaarne on kujutelm pisi-pisikestest inimestest, kes elavad maa all või majade all, töötavad öiti ja koguvad suuri varandusi, mida pakuvad ka maapäälsetele inimestele, kes kohtlevad neid hästi, kuna karistavad haiguste ja õnnetustega pahu inimesi, kes kohtlevad neid halvasti. Maa-alustel on rohkeid nimetusi, mis tõlgitsevad nende asupaika, suurust, välimust ja kuju või nende funktsioone ja seost esijoones surnutega, keda ongi ju maetud kas maja või maa alla ja keda germaani usundiloolased õigusega peavad pisimeeste-kujutelma ja äärmiselt rikkaliku jutumotiivistiku primaarseks lähtekohaks (vrd. eestiski kirjanduslikult levind terminit *kääbus*, mis osutab pisimehe seosele haua ehk “kääpa” kujutelmaga)¹. Germaani usundist pisimehed on levind juba õige ammusest ajast lapi ja soome usundisse, kus neil on suhteliselt suur osatähtsus. Palju vähem nende mõju on märgata eesti ja veel vähem liivi usundis (vt. LRU II § 23), kuigi ka Ida-Baltikumi rahvad näikse laenand rohkesti vastavaid motiive ja mitmeid termineid saksa rahvapärimsist alles uuemal ajal ja osalt koguni literaarsel vahendusel.

Kirjanduslikku mõju paljastavad kõige enam vennaste Grimide muinasjuttudest tõlgitud ja lasteraamatute kaudu äärmiselt populaarseks saand jututüübid põialpoisist (Mt. 700) ja Lumivalgukesest (Mt. 709), mida tuntakse üldiselt ka Liivi rannikul. Esimeses jututüübis pole üldse mingit tegu surnukujutelmaga, kuna Lumivalgukesese-jutus päkapikud põlvnevad algselt vist küll surnuist. Mõlemas jututüübis esineb liivi keeli termin põialpoeg = *pegalpuoga* (L 5, Kl 40), mis on ilmne tõlkelaen saksakeelsest Däumling-prototüübist. Sjögren-Wiedemann noteerib keelekuju *peikilmiez*, mis pole vist muud kui transkriptsiooni komistus.² Paaril korral esineb pärisnimeline Pöial-Ants = *pegal-Ans* (Kr 39 ja V 22 = Mt. 700). Mõlemad nimetused on liivis täitsa muinasjutulised

¹ Isegi liivlasist tundsid mõned sõna *käböz* pisimehe tähenduses (Kr).

² Vrd. J. Mägiste, *-oi, -ei* deminutiivid läänemeresoome keelis I (1928), 25/6.

luulekujud ilma usundilise sisuta. Ainult seda teatakse saksa eeskujul jutustada, et põialpojad on pisikesed mehed, kes kaevavad kulda kullamäes maa all (Kl 40, vrd. ka § 218). Liivlaste teadvuses pole sel muinasjuttude põialpojal mingit ühendust surnute-kujutelmaga, küll aga kirjeldatakse mõnes jututüübis kuradit vaksapikkuse mehena küünrapikkuse habemega = *vaksa pitkit miez un kindör pitkit abbönd* (Ir 1 = Mt. 301 B, Kl Set = Mt. 502) või vaksapikkuse mehena arssinapikkuse habemega (Kl Set = Mt. 301 A + 513 A) või ainult nii suurena nagu “pedajanöel”, s.t. männiokas (Kl Set).¹ Pöidla ja pisisõrme vahemaa mõõduksusena “vaks” näikse liivlasil juba niivõrd ununemas, et selle suurust ei kujuteldagi enam selgesti: kuradil olevat vaksapikkused küüned – ei tea, kui pikad nad siis peaksid õige olema (L).

Kui muinasjuttude põialpoega tuntakse kogu Liivi rannikul fikseerund kujul *pegal-puoga* (lvÜ), siis hoopis juhuslikum sellekõrval on häälikulise sarnasuse sugereeritud või rahvaetümologiseeritud nimetus pähkimees = *pegō-miez* (Kr) või keeleliselt moonutatud *pāga-miez ~pega-miez* (Kr), mille taga võib seista ka eesti “päkamehe” mõju. Samuti juhuslikud keelekujud on *peig-miez, peid'-miez* ja koguni *peda* (Kr, vt. § 220).

Üsna uueaegne laen ülemsaksa kirjakeelest *Zwerg*-sõnast on liivi *tsvärgöz* (Ir, Kr) *~tsvärg* (Pz), kuna läti *dverģis* on sama sõna vanem laen alamsaksa keelekujust. Liivis öeldakse ka *tsvärkōd* (L) *~tšärkōz* (Ir) *~švärkōz* (Kr, Pr) ja jutustatakse, et need olevat nuku moodi pisikesed (*pipal'ikkest*) nagu sõrm (Ir); *švärkōd* olevat pisi-pisikesed inimesed suure pika habmega (Kr); Riias olnud neid 4–5 paari naise ja mehi, keda jutustaja ise kord näind omavahel taplemas (Pr). Läti sõnast *kverklis* = ‘Knirps, Schreihals, ekliger Knabe, Ferkel’ on laenatud liivi *kvä'rkil'* (Sr, Ir, Pr, V), millist sõna tarvita-takse niihästi äbariku kui ka pisirahva tõlgitsemiseks (Sr, Pr). Läti raamatuist loetud ja meelde jäänud on lõpuks veel sellised pisimehe nimetused nagu *lil'iput* (Pr) *~liliputanōd* (L) ja *krol'ikōd* (Kr 50 = Mt. 300). *Kroolikute* kõrval on kandund pisimehe nimetuseks ka piiber = *bäbbörz* (Kr 158, SjWied, LWb). Ebamäärast algupära on *kräbil'*.

Liliputtidega kõrvu mainitakse pluraalselt veel *pundörd ~pundriid'* < lt. *punduris*, ‘Knirps, Zwerg’ < ? eesti pundar (ME): nad elavad Liliputanimaal; üks hiiglane läind sinna ja ehmatand kõik

¹) Vrd. vaksapikkust rahavahti rohelise kübaraga § 215.

need *pundriind'* hirmsasti ära (V); ilmsesti seda on loetud lätikeelsest Gulliveri-raamatust (vt. § 220). Edasi teatakse, et *pundörd* elavad mägede sees, ja jutustatakse neist ühenduses Lumivalgukesega (L, V 1, Kl). Riias olnud näitusel klaaspuusärgis ilus neiu; pisikesed inimesed = *piškist ro'uz* ehk *pundriind'* leidnud selle neitsi surnuna, pannud puusärki ja nutnud kõik juures (Kl). Keelekuju *pundörd* kõrval üteldakse ka *pundriinöd* (L), *pundöröd* (Pz) ja *pundard* (Pr): viimane keelekuju ligineb juba otseselt eesti pundar-sõnale ilma läti vahetalitusest. Ühes jutus sõna esineb singulaarsel kujul *pundör* (L) ja meenutab sisuliselt pika habemega pisikest kuradit (Mt. 301 A), teiselt poolt aga anormaalselt surnut, *resp.* kodukäijat:

SUURE HABEMEGA PISIMEES KOLISTAB LOSSIS

Kolm reisiselli olnud. Läind magama ühte lossi. Mitte keegi pole saand sääl magada. Kaks [selli] pole teind midagi, kolmas haarand kinni selle pundõri. Sel olnud suurem habe kui vana Jaanil (L). Siis nad pannud habeme tal paku vahele ja visand ta merre kõige pakuga. Ja siis selles lossis pärast kõik võind magada. – L 91*.

Muude nimetuste hulgas päkapikumehi kutsutakse ühes Lumivalgukeseteisendis *mõtsa-ru'öd* (Kr 159*), mille kõrval esinevad veel keelekujud *mõtsa-rujköd* (Kr 158, Pr) *~rujkiind'* (Pr) *~ru'iind'* (Pr) *~ru'kinöd* (Pz). Sõna on literaarne laen lätikeelsest *ruķis*, deminutiivselt *ruķitis* 'Zwerg, guter Geist, der in der Nacht die Arbeit der Menschen besorgt' (ME < alamsaksa *ruken* 'besorgt sein um, sorgen für'); vrd. LRU I 39 jj. Lätiski sõna kuulub õieti literaarse pseudo-folkloori hulka, mille silmapaistvaimaks autoriks oli ärkamisaegne luuletaja Auseklis (Miķelis Krogzemis) ajakirjas "Mājas Viesis" 1856–1858.¹ See termin on üldistunud eriti just Lumivalgukesejuttu nii lätis kui ka liivis:

LUMIVALGUKE (Mt. 709)

Üks va võõrasema tahtnud oma võõrastütre ära tappa, saatnud ta metsa kuradiema (*ku'e-jema*) juurde. Kuid *mõtsa-rujköd* aidand teda. Kuradiema annud talle õuna süüa, ja tütar olnudki surnud. Ta jõudnud veel minna *ru'öd-majja* ja voodisse heita. Öhtul *ru'öd*

¹) Vt. Dzejas no Ausekļa (1873) > Ausekļa raksti I (1888), 10 ja 128.

tulnud koju, võtnud tal õuna suust välja, ja siis see tüdruk ärgand taas ellu. – Kr 159.

Liivis omapärane detail on maa-aluste pisimeeste siirdumine metsavaimude hulka: *mõtsa-rutõd* teevad omale toa mägedesse või kün-gastesse nagu Šlitõr-mäkke, kus koopad on nagu toad ja seinad kirjatud (Kr). Selgemini seda näeme järgmises muistendis:

PISIKESED METSAVAIMUD LÜPSAVAD LEHMA (S. 34 B)

Kelgi olnud valge lehm ja sinine lehm. Ja lapsed läind metsa karjatama. Ja valge lehm kadund neil ära. Nad läind koju, ajand ühe lehma koju, ja läind nuttes koju vanemaile ütlema, et neil lehm on kadund ära, otsind küll, kuid pole leidnud. Nüüd läind suured inimesed ka ühes, nad läind otsima.

Noh, siis nad leidnud sääl metsas veidi kaugemal. Sääl olnud neli-viis või seitse *mõtsa-rutõ*. Nad sidund valge lehma puu külge kinni ja siis üks lüpsnud, kui nad läind juurde. Üks olnud all ja lüpsnud, muud vaadand juures. Nüüd nad küsind, miks nad võtnud nende lehma ära. Nemad ütelnud, et nad ei võta ära, et nad tahavad valge lehma piima, valgel lehmäl olevat hää terve piim. Noh, siis nad lüpsnud lehma ära. Kõik *rutõd* joond seda piima, nad kõik läind juurde, joond. Annud neile lehma nüüd tagasi, teind lahti ja annud tagasi. Ja *rutõd* palund, las lubagu neile iga päev lüpssta seda valget lehma, tulgu nende juurde karjatama lehmi, sellepärast siis hommikul ja õhtul sel lehmäl tulevat enam piima sellevõrra, mis nad lüpsavad päeval ära.

Ja siis vanamees luband naisega nõnda, las nad lüpsku siis. Siis vanamehel olnud pärast võid küllalt: valge lehma piimal olnud nii paks koor pääl. Ja lapsed ütelnud ühel õhtul kodus emale, et nende lehmad mujale ei lähe sööma kui aina *rutõd* toa ümber. Ja sääl olnud nii ilus ristikhein ja timut – pärast tekkind, enne pole olnud, kui *rutõd* pole lüpsnud. Va vanamees saand niipalju rikkaks, kuna ta müünd võid ära. Siis sellepärast sellest päevast sinised ja valged lehmad olevat hääd lehmad, lüpsiga lehmad, palju piima.

Sellised pisikesed mehed-naised nad olevat nagu inimesel põl-vest saadik. Vanadel olevat suured pikad habemed; küünrapikkune mees ja vaksapikkune habe – nõnda vanarahvas ütles. Neid on siin ju kah, kuid nüüd ei näe enam. *Mõtsa-bäbbõrd*, nõnda vana rahvas kutsus neid kah. Metsa marjadest nad elavad, vast neil on muud

midagi kah. *Mõtsa-rutõd* söötanud üht naist ja last ühes muinasjuttus, kuid ma ei oska ära rääkida – küllap siis leiba neil kah on olnud. Sellised väiksed putkad olnud või sellised toad, olnud niisama puust tehtud. Seitse *rutõ* olnud sääl metsas, kes lüpsnud lehmi. Nad ei ole halvad, nad on hääd inimesed. – Kr 158.

Lehma eksimine metsas maa-aluste, *resp.* surnute alale (vrd. LRU II 138) ja suurema piimaanni saamine viimastelt on germaani rahvapärimuses tavaline motiiv, mis huvitab meid usundilooliselt sellepolest, et siin näeme ilmekalt, kuidas surnud muutuvad haldjajaks ja võtavad endile kaitsevaimude funktsiooni, mida kristlik miljöö hiljem omakorda on siirnud sageli kiriklikele pühakuile ehk patroonele. Kuid see muistend on ühtlasi ka haruldane kord, kus pisimeestel on liivlaste teadvuses täitsa mütoloogiline sisu, kuna muidu need on ainult muinasjuttude luulekujud, tavaliselt isegi üsna noore ja literaarse päritoluga. Iseloomustav on selles mõttes nende terminoloogia: tõlkelaenud või otsesed laenud lätist ja saksast ei ole stabiliseerund liivi rahvapärimusesse. Kaunis ebamäärased on ka liivi omakeelsed terminid nagu pisikesed inimesed = *piškišt ro'ud* (Pr, V) ~*ro'uz* (Kr, Kl) ~*ro'ust* (Kr) ja pisike mees *piški miez* (Ir, Kr, Pr, V), juhuslikult ka pisikesed hinged = *piškišt jengõd* (Ir Set). Kokkuvõttes võime väita, et germaanipärased pisimehed ei mängi liivi usundis mingit olulist osa ega ole avaldand mõju surnuist arenend maa-aluste kujutelma arengule liivi rahvatraditsioonis; koguni rahamuistendesse nad pole õieti kodunendki (vt. § 215). Kaunis individuaalseks versiooniks peame hindama ka järgmist muistendit.

TONDID ~MAAVAIMUD TEEVAD KINGI

Vaene kingsepp. – Ja see mees oli nii vaene ja ei saa kuidagi edasi. Ta ütleb oma naisele: “Tulnuks kas või mõni kuradi tont (*kure toint*) meile appi, et saaksime ükskord rikkaks!” Ta tahtis väga rikkaks saada, nad alati olid vaesed ja aina pidid vaid näljaga taplema. Nüüd tuleb üks isand ja tellib temalt kingi – nii ja nii mitu paari kingi – ja annab talle raha kah ette, et ta ei arvaks, nagu ta on mõni tüssaja – kui ta tellib, siis selle ta ka võtab. Nüüd ta selle rahaga läheb ja ostab nahku ja toob koju. Lõikab samal õhtul kõik need paarid valmis, mis temalt on tellitud. Ta ütleb: “Ma lõikasin nüüd küll, et ma ei unustaks mõõtu, kuid saab nüüd näha, millised

tondid mul aitavad neid teha, neid kingi!” Abilisi temal ei ole. Ja ta ütleb naisele nagu rõõmsa meelega: “Ma lähen magama, kuna mul vähemalt on tööd; hommikul ma tõusen üles ja siis ma hakkan töötama.”

Kuid ta tõuseb hommikul üles, tõuseb üles ja läheb sinna töö juurde tuppa ja näeb, et kõik kingad on valmis. Kõik kingad on valmis ja nii hästi tehtud, et pole ühtki viga, mitte kuski mingit viga ei ole. Nii ilusasti tal kingad mitte kunagi veel polnud tehtud, nagu need olid tehtud, nii peenelt puha välja töötatud ja paaride kaupa kokku pandud lautsile. Tema nii väga selle rõõmuga ehmatas ära ja ei või aru saada, kes selle kõik on teind. Isand tuleb vaatama, kas ta on materjali ka ostnud ja hakkab kingi ka tegema või petab ta teda, tüssab, kuna ta on nii vaene mees. Ja näeb, et kõik need kingad on tehtud valmis, kõik need kingad, mis ta oli tellind, kuni peensusteni. Ta veel ütleb kingsepale seda, et temal veel mitte kunagi ei olevat nii ilusasti ja nii täpsalt tehtud seda tööd nagu seekord, seepärast ta tellivat veel, kaks korda niipalju. Ja kingsepp tõttab taas ostma nahku ja lõikab õhtul valmis. Lõikab õhtul valmis ja läheb magama, et hommikul ta hakkab taas töötama. Ja leiab hommikul taas kõik kingad ilusasti valmis tehtud ja paariti lautsile pandud. Paariti üha lautsil. Ja nõnda see läheb iga päev.

Ükskord ta ütleb naisele: “Ma tahan siiski näha, kes mulle neid kingi teeb, kes nii ilusasti mõistab töötada.” Ja ta on ka väga rikkaks saand juba. Ja mis ta näeb? – Ta luurab sellisest august sinna poodi ja näeb, et sääl töötavad pisikesed äralõpnud mehed. Ja nii ruttu väikeste vasaratega taovad ja nii kiiresti liiguvad neil sõrmed nagu naasklid. Ta ei jõua silmadega nii ruttu vaadata, kui neil käed liikusid. Nüüd ta sai küll aru, kes tal olid aidand rikkaks saada. Kuid temal [hakkas] neid pisikesi lõpnud mehi nähes väga kahju: nii virgasti nad töötavad, kuid ise on nii äralõpnud (s.t. kulund) kuu- bedega – ja temal [endal] polnud mitte ühtki ärakulund kuube, ja ta veel karjus, et ta on vaene! Ta läheb linna ja ostab kõigile, tellib ilusad rõivad neile pisimeestele. Ja paneb need kõik siin pakikaupa üha, pakikaupa sinna toolile. Ja tahab ise järgi vaadata, kuidas nad rõivastuvad ja kuidas nad rõõmustavad, et saavad riideid.

Nüüd ta ka nägi, et nad tulid sisse ja riietusid ilusaisse ülikondadesse ja läksid ära, ei töötand enam. Ja hommikul tal tuli minna ja endal töö teha. Ja ta töötas kuude kaupa, kuni sai oma kingad valmis tehtud. Ja keegi ei tulnud enam tema juurde, sest ta ei osand

nii ilusat tööd teha. Ja ta oli ka laisaks jäänd ja mõistis rikka moodi elada ja jäi jälle vaeseks meheks.

Ja neil maavaimudel oli selline usk: kui sa annad neile rõivaid, siis neile palk on kinni makstud ja neil ei ole vaja enam tulla. Ja mees jäi jälle vaeseks ja hädaldas kogu oma eluea, sest enam ta ei tohtind ütelda, tulgu tondid appi. Ja Kuramaal on veel üks perekond, keda kutsutakse Tont'guod; see on sääl Kuningakülas (*Keitig-kila*), kus elab kindral Penik (Penikis) – võib olla, et see on veel sellest kingsepa perekonnast. Kui seda nime mainitakse, siis mulle tuleb alati meelde, et ta [= kindral] on sellest kingsepast [pärit]. Vahest ta ongi, kes seda teab. Noh, nüüd on lõpp.

Tondid on need samad maavaimud (*mo-garad*). Ma küsisin oma ema käest; ta ütles, need olevat maavaimud, need pisikesed inimesed pikkade habemetega, need olevat maavaimud: nad elavad ju maa all lossides. Sellepärast ei tohtivat kunagi nõnda muretseda, et halvasti läheb: küll tondid hoolitsevad. – Selle jutu ma kuulsin oma isalt. Lumivalgukese-muinasjutt (*Veškiz-passaka*) on kah nendest. Duonig-lossis nad olevat end näidand ja siis Dõvid-lossis tee-käija kah neid on näind. – Pr 296.

218. Kõige populaarsemad liivi-läti rahvatraditsioonis tunnukse maa-alused pisimehed kohamuistendis, mis käsitleb Dondangeni (läti Dundaga > liivi Duonig) lossi ja mis põlvneb selgesti balti-saksa mõisnikemiljööst alles 18. sajandi algusest. Motiivistiku ja terminoloogia levingu ja muudatuste paremaks mõistmiseks esitangi seepärast kõigepäält balti-saksa normaalredaktsiooni selle ajaloolisel taustal:

HALDJAKUNINGA NEEDUS DONDANGENIS

1) Kahekümnest seni kasutusel olnud keskaegsest kindlusest Balti provintsidest põletasid vastuhakkajate grupeeringud 1905. aasta sügisel viis tükki maha, need olid Dondangen, Edwahlen ja Neuenburg Kuramaal, Gross-Roop Liivimaal ja Lohde Eestimaal. Nende hulgas väärivad Dondangeni loss oma vanuse, ajaloo ja territoriaalse suuruse tõttu erilist tähelepanu. Lossi 17 1/17 ruutmiili hõlmav territoorium ulatub maa põhjatipuni ning lõpeb Domesnäsi neemega, millel asuvad tuletornid (esimene neist ehitatud 1633. aastal) valgustavad sissesõitu avamerelt Liivi või Riia lahte.

Pärast Otto Ernst von Maydelli surma kihlus tema lastetu lesk Dondangenist oma nõbu Ewald von der Osten-Sackeniga Bahtenite perekonnast. Kui naine 1687. aastal suri, võttis tema eelmise mehe poeg Dietrich von Maydell, Zierau pärishärra (sündinud mehe esimesest abielust Marie von Rauteriga) tegeliku pärija mujalviibimist ära kasutades lossi enda valdusesse. Ta abiellus Ewaldi õe Anna Sybilla von der Sackeniga Bahtenite perekonnast ning hoidis naisevennale regulaarselt makstud aastaraha eest lossi enda valduses, kuni 1711. aastani, mil ta lastetuna suri. Alles siis läks valdus õigusjärgsetele omanikele.

Nimetatud Dietrichi ajast pärineb järgnev haldja-muistend. – Ükskord ratsustas Dietrich lossist välja. Pea mornilt langetatud, mõtles ta selle üle, et tema ülim soov järeltulijat saada kuidagi ei täitunud. Kui ta oli jõudnud “Siniste Mägedeni”, mis olid tuntud nendelt avaneva kauni vaate tõttu merele, astus metsasügavusest, mida tänini hüütakse Davidi koopaks, välja haldjakuningas, haaras hobusel päitstest ja ütles: “Kui sa lubad meil haldjapulma jaoks oma vana rüütliisaali kasutada ning annad selle peale oma käe ja rüütli ausõna, et ükski hing maa peal meie järele luurama ei tule, saab sinu abielu rikkalikult lastega õnnistatud.”

Dietrich töötas seda ning teatas koju jõudes räägitust oma naisele; samas keelas ta kõigil oma kodakondsetel ja teenijatel surma ähvardusel nimetatud ööl magamistubadest lahkuda. Kõik järgisid ranget keeldu, ainult üks valitsejanna lemmiktoaneitsi ei suutnud uudishimule vastu seista. Ta hiilis saaliukseni ja jälgis läbi luku-augu haldjate pidu pealt. Maagiline valgus täitis suurt ruumi, milles parajasti õnnistati altari ees põlvitavat kaunist haldjapaari igavesse ühendusse. Seejärel toimus rikkalik pidusöök ning kui siis veel kirev, meeletu ringtants peo lõpuosa kuulutas, ei suutnud rabatud tütarlaps enam alla suruda hüüet: “Kui kaunis!” Otsekohe kadus kogu nõiduslik sära. Järgmisel hommikul varavalges astus haldjakuningas Dietrichi magamisaseme juurde ja paiskas välja needuse: “Kuna sa murdsid oma rüütliisaõna, ei saa Dondangenisse sündima ühtegi pärijat enne, kui see kidur kask, mis kasvab müüripraost välja seal, kus varem püha Neitsi kuju seisis, saab nii suureks, et sellest võib lapsele hälli valmistada!”

Kask kuivas ära alles üks inimpõlv tagasi ning selle puitu olevat tõesti kasutatud esimese Dondangeni sündinud lossipärija hälli meisterdamiseks. Igal uueaasta öösel ilmub Dondangeni elanikele “roheline neitsi” – seesama uudishimulik toaneirsi, kes Dondange-

ni lossihärrale nii palju häda tõi ja nüüd hauas rahu leida ei suuda. Vaimuna käib ta samas rohelises kleidis ringi, mida ta kandis tollel imede öösel haldjapulma jälgides. – K. v. Löwis of Menar, Dondangeni loss Kuramaal 5/7.

2) Nelinurkse Dondangeni lossi lõunapoolse väikese sissekäigu kohal, umbes 20 jala kõrgusel, ulatub müürist välja üks suur kivi, mille peal olevat iidsetel aegadel olnud Jumalaema kuju.

Selles kohas tappis üks rüütel kahevõitluses ühe lossiomanikest ja samal hetkel, kui lossihärra oma vastase käe läbi langes, kukkus Maria kuju oma kohalt alla ja löi vaenuliku rüütli surnuks. Otsemaid kasvas aga kuju asemele üks kaseke. Kui mina seda puud nägin, oli see vaevalt paar jalga pikk, võrdlemisi okslik ja lehine, umbes tollijämeduse tüvega.

See saladuslik kivide vahelt välja kasvav puuke võrsus seal aastakümneid, ilma et oleks karvavõrdki suuremaks kasvanud, ning tekitas kõigis Dondangeni külastajates suurt imestust, seda enam, et puu kohta räägitava muistendi järgi pidi see olema seotud haldjakuninga needusega.

Nimelt olevat selle tapetud lossihärra poeg, parun Maydell, ükskord Dondangenist Irbenisse ratsutanud. Sügavas õhtuhämaruses olevat Schlüterhofi lähedal asuval ristteel üks väike helendav olend, kroon peas, teda kinni pidanud:

“Olen haldjakuningas, kes elab Schlüterhofi lähedal Davidi koopas,” ütles väike olend, “ma palun sinult luba uueaasta öösel Dondangeni lossi rüütlistaali kasutada, et seal haldjakuningannaga oma pulmi pidada. Tasuks sünnib teile kauaigatsetud poeg ning sa saad tohutu varanduse, mis on peidus lossi vundamendi all. Kuid tingimuseks on see, et ühegi sureliku silm ei tohi meie pidu pealt vaadata, ja häda sulle, kui keegi selle tingimuse vastu peaks eksima!”

Lossihärra nõustus haldjakuninga palvega kohe ja andis püha vande, et uueaasta ööl ei lähene ühegi inimese jalg rüütlistaalile. Selle vastastikuse kokkuleppe sõlmimise järel kadus haldjas pimedusse ja rüütel läks edasi.

Koju jõudes keelas ta kohe kõiki oma kodakondseid surma ähvardusel uueaasta öösel rüütlistaali lähedusse minna ning arvas seejärel, et võib rahulikult magama heita.

Aga oh häda! Üks tütarlaps lossist, keda tema rohelise riietuse pärast roheliseks neitsiks hüüti, tundis endas vastupandamatut kirge teada saada, mis saladuslikke asju sellel ööl rüütlistaalis aetak-

se. Palavikulisest uudishimust aetuna hiilis ta südaööl saaliukseni ning vaatas lukuaugust sisse.

Suurima imestusega nägi ta, kuidas haldjakuninga väikesed teenrid tegusalt peosööki ette valmistasid. Nad katsid väikese laua säravast kristallist ja kalliskividest vaagnatega ning süütasid tuhandeid väikesi säravaid lampe, mis tõid tumedasse saali päevavalguse. Ukse taga jälgija hoidis vaimustusest ja imetlusest hinge kinni.

Kui aga pulmarong saabus ning ta nägi haldjakuninga käevanngus pruuti, kes oli nii kaunis, nii kaunis, et seda polnud võimalik sõnadega väljendada, ei suutnud roheline neitsi end enam tagasi hoida, vaid tema huulilt libises vaimustunud "ahh".

Samal hetkel kuuldus kohutav kärgatus, mis raputas kõik lossielanikud unest üles. Lambid kustusid, haldjad kadusid ning õnetu pealtvaataja lamas krampides rüütliisaali lävel. Ta ei jõudnud ligikiirustajatele oma eksimust tunnistadagi, sest langes minestusse ja oli veel enne päikese tõusu surnud.

Võlvitud kambrit, milles ta elas, nimetatakse tänini roheline neitsi toaks. Ta ise aga ilmub lossielanikele aeg-ajalt lossi pikkades koridorides ja kaebab oma juba aastasadu kestvat vaeva, mis sunnib teda rahutult ringi hulkuma ja asjatult lunastust lootma.

Varsti pärast seda hirmsat uue aasta algust ratsutas lossihärra uuesti Irbenisse ning Schlüterhofi ristteel ilmus talle jälle haldjakuningas, seekord aga ähvardaval kujul. "Sa ei pidanud oma vandest kinni," ütles ta vihaselt, "karistuseks selle eest panen ma Dondangeni lossi peale needuse: Maydellide sugu lõpeb Kuramaal sinu eluajaga. Dondangeni lossis aga ei saa iialgi lossipärijat sündima ja loss jääb niikauaks ühelt omanikult teisele üle minema, kuni see kask seal müüriks on nii suureks saanud, et sellest saab hälli teha. Roheline neitsi aga ei leia selle hetkeni oma hauas rahu." Seejärel kadus raevunud haldjas ning väga kurbade mõtetega ratsutas lossihärra edasi.

Ta jäi tööpoolest lastetuks ning oli viimane Maydell Kuramaal. Tema abikaasa Anna Sibylla von der Osten-Sackeni kaudu läks valdus Sackenite kätte ning muudeti Sackeni majoraadiks. Kuid pea-aegu kõik Dondangeni lossihärrad olid lastetud ning suur valdus ei läinud kunagi üle isalt pojale, vaid anti alati edasi mõnele lähemale sugulasele.

1845. aastal suri lossihärra Carl von der Osten-Sacken samuti lastetuna, uueks pärijaks sai tema noorim vend Theodor, kellel oli

juba enne kaks poega. Saladuslik kask kasvas aga aina edasi. Et selle kasvamist soodustada, laskis Theodor von der Osten-Sacken lossi sisesena puu kohalt veidi õõnestada ja õõnsusse viljakat mulda panna. Üldiseks ehmatuseks kuivas puu aga selle peale päris ära. Inimesed lohutasi ennast lootusega, et karistusaeg on lõpuks otsa saanud ja haldjakuninga needus kehtivuse kaotanud, kuna vahepeal täienenud töövõtted võimaldasid ka sellest nõrgast puukesest hälli meisterdada. Kui nüüd Theodori pojalt, Dondangeni uuel omanikul Carl von der Osten-Sackenil 1859. aastal poeg sündis, esimene lossihärra, kes üldse Dondangenis ilmavalgust nägi, tundus vana needus tõesti lõppenud olevat. Poisi isa laskis juba kuivanud puukese maha raiuda ning sellest väikese hälli mudeli teha, mis pandi väikese lossihärra esimest voodikest kaunistama. – Fr. Bienemann jun., *Livländisches Sagenbuch* (1897), 138/41 (178). *Die baltischen Provinzen V* (1916), 27/30.

Balti-saksa miljööst terminid *Elfenkönig* ja *grüne Jungfer* on siirdund läti ja säält edasi liivi rahvasuhu. Muistend ise on saandki omale nimeks *Die grüne Jungfer* > lt. *zaļa jumprava* > lv. *mõltsi jumprou(v)*. Esmakordselt muistend refereeritakse juba 1721 Bankau ajaloolises luuletuses “Dondangen”.¹ Aastal 1883 ilmub läti keelne rahvaraamatuke “Dundagus trikas”, mille autoriks on Fr. Mälbergis ja milles teine jutt esitab käesoleva muistendi tõlke. See raamatuke on vahendand muistendit ka Liivi rannikule, kust noteeritud on järgmised teisendid:

ROHELINE TOANEITSI (S. 34 A + 253)

1) Duonig-lossi teisel korral, hommiku pool küljes, olla näha seinasse müüritud suur kivi. See kivi olla ehitamise ajal veel kätega kohale pandud – nii pikad olnud sel ajal inimesed! Sellel kivil kasvavad juba ammust ajast kased. Mõisnikule kuulutatud ette, et sel kivil kasvava kase külge end üks tema perekonnast üles poob. Mõis-

¹) Vt. *Inland* 1855, 233 ja 252 (C. Waldemar). Edasi muistendit vt. *Mitauische wöchentliche Unterhaltungen II* (1805), 216 (Schlippenbach); *Peterburgas Avīzes* 1862, 20; G. Seesemann, *Erinnerungen an Dondangen* (1872), 5 jj. Läti Rahvaluule Arhiivis on muistendist mitmeid käsikirjalisi teisendeid, trükis vt. P. Šmits, *LPT I* 118. Üks saksakeelne koopia leidub koguni õpetatud Eesti Seltsi käsikirjus (GEG, DH 691).

nik siis lasknud kase maha raiuda, kuid selle asemele kasvand sinna järele uus, ja see olla vist praegugi veel kasvamas. – Ii Lnb 344.

2) Sr 136.

3) Duonig-lossi on teind hiiglamehed (*smi'lgõ-mi'ed*, vt. § 220). Nad tulnud siis, valind asukoha, mis olnud veega piiratud, ja võtnud pisikesi inimesi töölisteks, söötnud neid mollis ja piitsutand. Värava kohta nad müürind kivi nii, et see olnud pooliti müüri sees, pooliti müürist väljas.¹

Saand Duonig-loss valmis, siis Dõvid-loss vajund maa alla. Duonig-isandad ja muud härrased (isegi Saksamaalt) tulnud Dõvid-lossi vaatama. Tulnud kord ka keegi suurhärä ja näind sääl palju pisikesi hingi. Nende kuningas kuulutand, et loss tõuseb taas üles, kui nad saavad pidada pulma Duonig-lossis nii, et keegi ei näe.

Mees läind Duonig-lossi ütlema vaimukuninga (*gara'-kõ'nig*) või hingedekuninga (*jengõd-kõ'nig*) sõnu. Mõisahärä keelnud igasugu liikumise lossis öösel. Rohelise kleidiga toaneitsi läind aga uudishimus võtmeaugust vaatama ja naernud nende hullamist – silmapilkselt kadund kõik. Kuningas kuulutand mõisahärrale, et oma soost ta ei saa pärijat enne, kuni sinna, kus on hiiglameeste laud, kasvab kask, millest tehakse häll.

Hommikul toaneitsi tunnistand end süüdi ja müüritud lossi seinna. Iga aasta vastaval ööl ta kummitelnud rohelises kleidis sääl saalis, kus peetud pulma. Kasest praegune parun lasknud teha hälli oma esimesele lapsele. – Ir Set > Wallin, Hämeen Sanomat No 12, 8. II 1889 > Lipp 101.

4) Elfide pulm. – Pisikesed mehed *~elfõd* olnud nagu poisikesed. Ja neil endil olnud kuningas ja nad eland maa all, nad olnud vaimud, surnute vaimud (*jarakuolõnd garad*). Ükskord nende isand, see pisike kuningas läind Dondangeni isanda [= paruni] juurde kõnelema, las lubagu see talle oma saalis pulmi pidada ühel ööl; üteltu oma perele, et nad läheksid vara magama õhtul, nõnda et neil pisikestel oleks rahu. Ja kui nad saavad oma pulma hästi ära pidada, siis Dondangeni isandal sünnib järeletulija *~pärija*. Nüüd isand teisel päeval ütelnud oma perele, võtnud varakult õhtule, mingi

¹) Kontekstist alamal selgub, et seda kivi on kujuteldud pisimeeste lauana.

kõik magama, seisku paigal, ärgu mingit müra tehku ega käigu mööda koridori, ja kes seda peaks tegema ega kuule sõna, see saab karistuse.

No nüüd saabund õhtu. Kõik läind puhkusele. Kuid nüüd roheline preili, üks neitsi, kes olnud mõisaproual riietajaks [= toaneitsiks], temal olnud rohelised rõivad seljas, see pole võind välja kannatada, see tahtnud minna vaatama. Jah, nüüd ta läind saali ukse taha. Ta vaadand võtmeaugust sisse: nii ilusasti olnud see saal ära ehitud ja küündlatuled põlend, lühtrid. Ja nüüd ta näind, et olnud kirikuõpetaja, olnud pruut, olnud peigmees ja niipalju rahvast olnud saal täis – pisikesed-pisikesed mehed olnud, pisikesed inimesed nagu väiksed põialpoisid. Ja nüüd nad läind laulatama, papp laulatand neid nüüd. Jah, laulatand nüüd niikaugale, et vaja oleks vahetada sõrmuseid – nõnda tal [= toaneitsil] naer pääle, ta naeratand ja hüüdnud “Oh Jeess!”, ta imestand säääl. – Ja nõnda kustund tuled kõik ära ja pimedaks jäänd ja vaiksiks, nii et mitte midagi pole kuulnud kah.

Nüüd roheline toaneitsi läind magama. Noh, ja nüüd läind pisike kuningas mõisahärrale ütleva öösel, miks ta pole teind nõnda, nagu ta ütelnud talle, miks ta pole keelnud oma inimestel minna [vaatama]. Mõisahärra ütelnud, et ta keelnud kõigile, et kellelgi pole luba enam minna pärast kella kaheksat ja kes seda saab tegema, seda ta karistab. Mõisahärra küsind, kes see selline võib olla, kes on olnud selline. Ja pisike kuningas ütelnud, et see olnud väike toaneitsi, vaadand ukse taga ja kuulatand.

Noh, hommikul mõisahärra kutsund kõik kokku. Küsind oma pere läbi – mitte keegi pole olnud, mitte keegi ei tea, kes selline on olnud. Toaneitsi salgab kah, et ta pole olnud. Kuid mõisahärra ju teadis. Mõisahärra võtnud, lasknud müürseppadel teha müürisse sellise augu lossi värava juurde, kust minnakse sisse, paremat kätt. Sinna müüritud sisse elav inimene ja küündlatuli pandud ette ja raamat (nõnda tal küll ei oleks sobind teha). Ja säääl, kuhu see toaneitsi on müüritud sisse, säääl on verine joon müüril, väljaspool seda kohta. Säääl olevat müürseppi kah sisse müüritud, [olevat] salajased käigud, vangikambriid. Mõisahärra lasknud valgeks teha selle koha – ja ta pole seisnud valge, tõmbab ja tõmbab punase kriipsu pääle. Ja see roheline toaneitsi käind säääl igal öösel, küünal käes. Niikaua ta käind säääl, kuni saabund ta aeg ära surra – ta säääl kummitelnud iga öö.

Ja siis see pisike mees vaat ütelnud mõisahärrale, et Dondangeni härrale nüüd enam ei sünni järeltulijat. Et säääl lossi küljes on üks kivi sisse müüritud, ta seisab väljaspool ja säääl pääl kasvavat kask, ja kui see kask kasvavat suureks, siis härra poovat enda üles sinna puu otsa. Ja kui ta taas teeb hälli sellest puust, siis sünnib taas järeltulija, enne ei sünni. Siis mõisahärra lasknud [niipea], kui see kask kasvand vitsa suuruseks, teha sellest pisipisikese hälli, teise hälli sisse [panemiseks].

Elfid, need olid küllap hädad vaimud. Elusalt ta pole saand oma pulmi ära pidada – tahtnud siis [pärast surma] end laulatada. Ma olen kuulnud, et nad elavad maa all Dövid-lossis. – Kr 151.

5) Pr 138.

6) Roheline neitsi käind Duonig-lossis keskpäeval ja ehmatand, ta kah olnud sisse müüritud. See olnud nõnda. – Duonig-lossis olnud (enne selle mahapõlemist l. IV 1872) isand ja magand keskpäeval. Siis talle tulnud juurde selline pisipisike mees ja palund, kas ta ei või anda neile ööseks suurt saali, kuid nõnda, et mitte keegi inimene pole üleval, et kõik on rahus [puhkamas]. Ja mõisahärra töötand, et ta annab neile. Jah, ja siis mõisahärra määrand, et kella kaheistkümneks kõik peavad magama, nii et keegi pole ülal.

Ja siis see toatüdruk, see taas olnud pruut ja sel olnud palju tööd ja see taas töötand. Ta näind, et saalis on tuli, ja mõtelnud, et keegi ei tohi üleval olla ja kuidas siis säääl on tuli. Ja ta läind vaatama läbi võtmeaugu. Ja siis olnud [säääl saalis] altar ja altari ees olnud pruut – parajasti just läheb laulatama. Nõnda üks neist väikestest inimestest joosnud ukse juurde ja sülgand talle silma ja nad nimetand teda veel nii halvasti ja ütelnud: “Kel sinutaolisel oli seda vaja näha!” Nad nimetand teda porduks.

Ja siis teisel päeval mõisahärra magand taas keskpäeval ja siis läind see väike mees talle juurde. Ja siis ütelnud, et ta pole oma sõna pidanud, et temal enne last ei sünni, kuni kask saab kasvand sääält müürist välja nagu hällivibu.

Siis mu ema teda on näind, et säääl olnud selline pisike kask müüril. Ja siis lastud mõisahärral lõigata see kask ära ja liimida hälli või vibu külge – ja siis tal olnud lapsi küllalt. See kask olnud nagu karjase vits. – Kl 45*.

7) Muinasjutt Suur-Töllist. – Kord elanud üks kuningas (*kezar*)¹ nimega Suur-Töll. Temal olnud poeg. Poeg kadund tal ükskord ära. Ta läinud poega otsima. Otsind kaua aega, kuid pole leidnud. Viimati tulnud talle vastu üks poiss. Sel poisil oli peremees kadund ära ja ta otsind seda. Siis see kuningas (*kenig*), see Suur-Töll küsind poisilt: “Keda sa otsid?” Poiss ütelnud, et peremeest. Siis kuningas ütelnud: “Ma otsin oma poega, aga ei leia, sina otsid peremeest, aga ei leia. Tule siis minu juurde poisiks.” Poiss küsinud, mis tööd tal teha on. Kuningas ütelnud, mis tööd need on [üksikasju ei mäleta! – F. L.]. Poiss siis küsinud, palju palka annab. Kuningas vastanud: vakk kulda aastas. Poiss mõtelnud, see on hea kaup, lubanudki sulaseks minna. Kuningas siis küsinud poisilt: “Mis su nimi on?” Poiss ütelnud: David. Kuningas jälle ütelnud: “Aga minu nimi on Suur-Töll, kuningas.” Poiss läinud siis sinna teenima.

Kuningas iga hommiku ratsutanud kodunt ära. Poisile annud enne töö kätte. Olnud ka toad vaja puhastada. Ainult ühte tuppä pole luba olnud minna. Poiss teeninud nii kolm aastat. Esimese aasta palga saanud kätte ja matnud Ū•kila Titsman-tara otsa liivakünkaisse. Teise aasta palga, vakk kulda, jällegi matnud Sīkrōgkülla Sōna-talu rehe alla (rehi ehitatud selle kohale hiljem). Kolmanda aasta palga matnud teiselepoole Ire-jōge kungastesse. Kōigis neis kohtades on nähtud rahatuld, kuid pole raha veel kätte saadud.

Nii poiss elanud sääli üsnä hästi. Tal hakanud aga juba igav inimeste järele, tahtnud minna peremehe juurest ära, et oma rahaga hōlpsamini elada. Hakanud siis peremehele rāākima, et tahab minna teenistusest ära. Kuningas küsinud, mis tal siis viga. Poiss kiusu pärast kiitnud: “Kui sa ei anna süüa!” Siis kuningas vihastanud ja pannud poisi kolmeks päevaks kambri kinni. See poisi veel enam pahandanud. Mōtelnud, kuidas kätte maksta. Kui kolme päeva pärast päästeti lahti ja pandi jälle tööle, hakkas peale passima, kus see kuningas õige käib ja mis ta seal keelatud toas teeb.

Ta pani tähele, et kuningas hommikul ära ratsutades alati peatus metsa serval õõnespuu juures ja siis sõitis edasi. Kui nüüd kuningas ühel hommikul jälle ära ratsutas, läks poiss järele vaatama, mis seal õõnespuu sees on. Leidis puu kõrval redeli, ronis üles õõnesuse juurde, leidis sealt võtme. See oli keelatud toa võti. Poiss nüüd võtmeaga jooksis koju, läks lukustatud tuppä. Nägi seal toas ühed

¹) Sr Lnb 136/44 > E 61387/96.

kindad, ühe kübara ja ühed tiivad. Asjade kõrval aga seisid raamatud, tarkusraamatud. Poiss luges neid raamatuid. Seal oli kirjutatud, et see kinnas on niisugune kinnas, et kui sellega tõmbab vastu maad üks kord, siis tekib oja, kui kaks korda, siis järv. – See kübar oli aga niisugune kübar, et kui selle paneb pähe, siis näeb kõik asjad, mis on ilmas. Ja tiivad, nendega võis lennata, kuhu tahtis. Siis poiss võttis need asjad ja hakkas põgenema.

Varsti aga ka peremees oli kodus ja hakkas taga ajama. Juba saab poisile lähedale. Siis poiss kindaga kraapas maad kahel korral – nii tema taga tekkisid mõlemad Pēter-jõrad. Põgenes jälle. Kuningas juba jälle saab lähedale. Kraapas siis maad üks kord, tekkis Kēnig-ūrگا (Sikrög-külas raudteejaama juures veel praegu selle nimeline tara). Seal kuningal murdus jalg katki, sellest oja nimigi [Kuninga-oja] tuleb. Kuningas ometi jookseb poisile järele, saab jälle lähedale. Poiss jälle kraapas maad, tekkis Nabal-jōra Ū•kilas. Seal aga poiss murdis oma jala ära. Hädaga ta siis ohkas: “Oh pikne, pikne! Nüüd ma olen haige!” Nii kui ta need sõnad ütles, kuningas kohe, poisi pikset nimetades, käis lõhki ja suri.

Poiss nüüd läks tagasi kuninga kodusse, võttis sealt nii palju varandust, kui vedada jõudis, mida aga soovis, ja hakkas siis omale otsima kohta, kuhu maja ehitada. Peatus oma kraamiga mäeveerel ja ehitas omale sinna uue maja. See oli suur maja, 9 palki kõrge, nii et teda kutsuti Taaveti lossiks (*Dovid-nin*). Kui maja sai valmis, siis Dōvid leidis omale ka naise. Elasid seal kaua aega. Neil oli ka üks poeg, nimega Elupuu (*El-pu*). Kui see Taavet hakkas surema, siis ta kutsus El-pū, oma poja, enda juurde ja ütles temale, et peale isa surma tema jääb niisama väikeseks, kui ta oli sündides. Ärgu ta selle üle liiga kurvastagu.

Kui nüüd isa suri, jäigi El-pū niisama pisikeseks, kui oli olnud sündimisel. Elas siis isa lossis edasi. Hakkas omale lõpuks ka naist otsima. Kui leidis omale meeldiva naise, läksid Duonig-lossi laulatama. Selle Duonig-lossi isandaks oli siis Didrik Maidel. Pühapäeval kl. 12 oli laulatus. Duonig-isand lasi selleks ajaks oma lossisaali aknad kinni matta, saatis kõik teenijad ära ja keelas ka oma toaneitsile, et ta oma toast välja ei tohi tulla ega vaadata. Ka ise ta heitis oma kambri magama. Nii oli El-pū teda palunud, et keegi laulatust ei näeks. Noorpaar papiga ilmusid siis lossisaali, ilma et neid keegi oleks olnud nägemas, ja laulatus algas. Toaneitsi (*tubaneitst*) aga oli väga uudishimulik, miks teda ei lubata vaadata ja miks härra annab nii imelikke käskusid. Toaneitsi toast viinud võt-

meauk saali. Neitsi läinudki võtmeaugu juurde ja vaadanud saali. Saal olnud uhkesti ära ehitatud, palju küündlaid põlenud laes. Noorpaar seisnud papiga altari ees, kusjuures peigmees, kes oli ju lühike, oli pandud püsti altari peale. Peigmees ja pruut olid mõlemad väga uhkesti riides ja nii ilusad, nagu toaneitsi kunagi polnud ühtegi inimest näinud. Ta pole saanud enam ennast pidada ja sisistanud tasakesi: “Ah kui ilus! Ah kui ilus!” Sel silmapilgul käinud suur mürin ja valgus kustunud saalis ära. Ka noorpaar ja papp olnud kadunud. Müra peale isand jooksnud oma toast välja vaatama, saanud kohe aru, milles asi, ja küsind, kes vaatas salaja saali. Toaneitsi saadudki kinni ja müüritud elusalt Duonig-lossi müürisse, sõnakuulmatuse eest. Nii ta rikkund ära El-pū ja tema pruudi laulatuse, ja samal ajal ka Dōvid-loss oli langenud maa alla.

See sissemüüritud neitsi liikund aga Duonig-lossis mõnikord ümber. Igakord kui seda rohelist neitsit oli näha, suri mõni Duonig-isanda sugust ära. –

Jutustajal üks sugulane olnud Duonig-mõisas passijaks ja teine sugulane kokaks. Siis nähtud ka kord seda rohelist neitsit – ja varsti surnud isanda veli Saksamaal. – Sr Lnb 136/44 > E 61387/96.

Saksa *Elfenkönig* on olnud lähtekohaks, kust põlvneb läti *elfu ķeniņš* ja liivi *elfōd ķeiig*: siit edasi rahvaetümoloogia on kujundand isegi keelelise vārdja *El-pu* (liivi keeli peaks “elupuu” olema õieti küll *Je'l-pu*). Aga saksas *elf* ise sellisel kujul on laenatud inglise kirjakeelest alles 18. sajandil ja on tõrjund kõrvale ülemsaksa kuju. Tekib küsimus: millise terminiga väljendati pisimeeste kuningat balti-saksa miljööös varem ja kas ei leidu selle võimalikku vastet ka liivlaste juures. Seda küsimust toetavad sisuliselt paar detaili (hiidude-motiiv, toaneitsi porduks sõimamine, osalt ka poomis-motiiv), mis ei põlvne literaarsest versioonist, vaid lasevad oletada lokaliseeritud muistendi vanemat suusõnalist tradeerimist mõisamiljöööst ümbruskonna läti ja liivi küladesse. Kuna pisimehi kujutellakse asuvat just Šlitōr-māgedes mõni kilomeeter Ire-kūlast Don-dangeni poole maa alla vajund Dōvid-lossi kohal (vt. § 219), siis sellest on tingitud läti-liivi lokaalne nimetus mäevaimude kuningas = *kalnō-garad ķeiig* (Pr 138) – vist ühtlasi ka haruldane kord, kus liivi rahvapärimuis on juttu mäevaimest üldse (vt. § 215 ja § 217). Mahlbergi rahvaraamatu esimeses tekstis esineb läti terminina hoopis maainimeste kuningas (*zemes ļautiņu ķeniņš*), mis vihjab juba maa-aluste kujutelmale. Kõige huvitavam aga on liivi

termin *il-keinig* (Kr), mille prototüübiks peaks olema saksa *Heilkö-nig*. Need *ilõd* pidanuvat Duonig-lossis pulma ja tantsinuvat säääl (Kr). Lätis tuntakse *ilgi* ‘Die Geister der Verstorbenen’ (leedu *ilges*, ME), millise termini lähtekohaks peab olema saksa sõna *heilig*, mis on tungind ka eesti keelde *eling*-kujul.¹ Ja vaat selle terminiga jõua-me jälle järjekordselt maa-aluste pisimeeste seosele surnutega, keda mitte ainult oletatavasti balti-saksas, vaid mitmel pool mujalgi on kutsutud just “pühadeks”.

Maa-aluste pisimeeste kõrval kohtame muistendis rohelisest toaneitsist veel teist motiivi, mis juhib meid surnute probleemistiku-le: see on elava inimese sissemüürimine, mis algselt on olnud mõeldud ohvrina maa-alusile vaimele uue ehituse püstitamisel. Ajaga aga sissemüüritu ise on muutund ehituse haldjaks, *resp.* majavaimuks, kes kummitelu kõrval on hakand täitma ka hooldamise, valvamise ja õnnetoomise funktsioone.² Arenguloolist protsessi ohvrast kaitsevaimuks võime jälgida ka läbi liivi pärimuste:

INIMESE SEINA SISSE MÜÜRIMINE

1) Ka inimesi parunid müürind oma ehituste sisse, et need kauem kestaksid. Nii Antš-mõisa tallis olevat üks inimene sisse müüritud; seda jutustand üks vana mees, kes rääkind, et ta võib seda kohtagi müüris veel näidata. – Pz Lnb 1090.

2) See juhtund siis, kui müüritud üht lossi. Nüüd olnud vaja seda inimest, kes pannakse sinna müüri sisse. Nüüd korraldatakse ball ja kõneldakse kokku: kes tuleb kõige esimesena väravas vastu, see tuleb panna [müüri], olgu ta kes tahes. Ja müürsepal olnud väike tütar ja see tulnud vastu. Nüüd tal olnud kahju küll, kuid oma sõna ei saa tagasi võtta, ja ta pannud oma tütre sinna sisse ja pannud laua ja nii palju asju lapsele ette, las ta säääl mängigu. Nõnda sel isal olnud ühtsoodu kahju, kuid müürida on vaja. Ja niikaugele ta müürind sisse, et laps astund toolile, ja nüüd veel viimast korda ta pannud kinni, nii et laps pole näind teda enam. Nüüd laps ütleb: “Isa, ma veel näen sind!”, kui isa läheb viimast [kivi] panema. Ja siis isa kurbuses kukkund telingutel maha ja olnud surnud. – Kl 49.

¹) H. Tampere, Vana Kannel IV (1941), 522.

²) HDA, sub Einmauern; E. Westermarck, Ursprung u. Entwicklung der Moralbegriffe I, 384 jj.

3) Duonig-kiriku nurgakivi panekul küsitud, kes tahab võtmeid kanda. Meister küsind ja üks tööline tahtnud. Kui müür olnud inimkõrgune, siis see tööline müüritud sinna sisse ja nüüd ta ongi säääl see võti: muid kirikuid varastatakse, kuid Duonig-kirikut keegi ei saa varastada – võti on ees! – Kr [311*].

4) Kr 151 – vt. eespool.

219. Juba ülevaates liivi surnuteusust nägime (vt. LRU II 22 jj.), et läti eeskujul kujutlevad liivlasedki surnute asupaika mingi ebamäärase “teise maailmana”, kuna erilist allilma-kujutelma liivlastel pole kristalliseerund. Maa-alusest ilmast liivlastel pole üldse kuigi selget pilti: jutustaja kuulnud alles kroonuteenistuses läti sõdureilt, et maa all olevat samasugune maailm = *passou*’ nagu maa päälgi; säääl olevat ka nõidu, kes moonutavat kivideks maapäälseid inimesi, kes sattunuvat nende radadele; üks vana tark mees kuski kaugel mõistnud neid kive jälle inimesteks teha (Kr, vrd. alamal Kr 32). Grimmide muinasjutt “Frau Holle” (Mt. 480) on küll väga populaarne ka Liivi rannikul ja selles kirjeldatakse allilma samasugusena päälilmale (L 1), kuid liivi usundit need muinasjutumotiivid pole mõjustand. Ei ole pilti allilmast reljeefsemaks suutnud maalida isegi mitte rahvusvaheline rändmotiiv ehituste maa alla vajumisest ja ülestõusust ühes inimeste ja aaretega (vt. § 214). Läbi udu mäletatakse, nagu vajunuks Mustanum-loss maa alla (V [120*] = S. 252), kuid midagi ligemat sellest ei teata. Isegi Lū•-külās olnuvat vanasti loss ja selle kohalt leitavat veel siinamaani palju luid, kuid kuhu see loss on kadund või hävinend, ei teata mitte seletada (L). Ühenduses muistendiga merepulgast (S. 25) sattusime motiivile kiriku vee alla vajumisest ja kellade helisemisest säääl kohal (V 187 – vt. LRU I 148). Allilma seost maa alla maetud surnutega kajastab ähmaselt laipade imeliku säilumise ja lagunemise motiiv, mis teiselt poolt kontamineerub ka maa alla vajund lossi muistendiga:

LAIPADE SÄILUMINE JA LAGUNEMINE (S. 250)

Duonig-kiriku all keldris olevat mõisnikkude laibad. Nad olevat säilund imeilusasti ja jätvat muljet, nagu magaksid inimesed. Kui aga puudutada neid kasvõi sõrmega, siis laibad lagunevat kohe ära – küllap nad on rohtudega “sisse tehtud” [s.t. balsameeritud].

Olevat keegi väga ilus neiu roosas siidkleidis ja nii pikkade juustega, et palmik ulatuvat kaks korda ümber pää ja ots lamavat veel rinnal. Siis olevat säääl veel keegi kõvera ninaga saks; sellele keegi vihas virutanuvat kepiga puusärki nina pihta ja lööndki nina viltu. Üks puusärk olevat tinutatud nii kõvasti, et polevat saadudki lahti, kuigi küll ja küll selle kallal toksitud ja koksitud. – Pr [140*].

Muistendid maa alla vajund lossidest on lätlaste ja liivlaste juures tuttavad saksa versioonis. Nad on lokaliseeritud peamiselt Duonig-lossi ja nn. Taaveti-lossi ehk “linna” (*Dovid-nin*) ümber, kusjuures loss tõuseb jälle üles, kui mainitakse ta õige nimi või täidetakse vajumisel määratud tingimus. Juba V. Alho (LK 21) mainib, et esimest Duonig-lossi on kutsutud Taaveti-lossiks ja et see kõigi oma varandustega on vajund maa alla juba paganusajal; siis tulid sakslased ja ehtasid uue Duonig-lossi praeguse mõisa kohale; Rindalossi (Angermünde) aga lasksid rootslased kahureist varemeiks, mis on püsind siiamani.

KUIDAS TAAVETI-LOSS ÜLES TÕUSEKS (S. 252)

Orjaajal üks vanamees olnud karjaga maa alla vajund Taaveti-lossi ümbruses ja lasknud kivi korstnast lossi sisse. Karjatades ta uinund magama ja näind unes väikest meest, kes õpetand teda taguma ristimõõka ja minema vana-aasta-öösel musta kukega sinna korstna juurde, kust tuleb välja must kass, tapku vanamees see kass ja andku selle südames leiduv tera kukele, kukk hakkab siis laulma ja loss tõuseb üles. Vanamees teind küll mõõga valmis, kuid pole julgend õpetuse kohaselt sinna kohta minna kassi tapma. – Kr 183 (lühike sisukokkuvõte mittekättesaadavast tekstist).

DUONIG-LOSSI NIMI (S. 252)¹

1) Karjapoisil kadund siga auku. Ta ronind köit pidi järele ja jõudnud maa-alusesse lossi, kus kõik inimesed varisend tema käepuutest põrmuks. Poiss ajand sea välja ja saand unes teada, et loss tõuseb maa alt jälle üles, kui keegi ütleb õieti, mis häält helisevad lossi kellad, kella hääle äraütleja ise aga peab kivistuma. Poiss

¹) Vt. läti vasteid LP V 206 ja 409; Inland 1853, 253; Kultura Vestnesis 1922, 44.

ärgand ja läind kuulatama, kuidas kellad helisend maa all “dun-dan(g)”. Nõndakui poiss seda mainind, ta ise kivistund, loss aga tõusnud jälle üles. – Kr 32 (lühike sisukokkuvõte mittekättesaadavast tekstist).

2) Taaveti-loss vajund maa alla. Kui keegi trehvab nimetama ta õiget nime, siis loss tõuseb jälle üles. Lossi kohal on kitsas põhjatu auk. Selle sügavust mõõdetud ritvadega, kusjuures kuuldud, kuidas alt aina kajand ja vastu kõlisend. Kord visatud auku koer, teinekord ronind keegi julge mees sinna sisse. Ta läind läbi jääkülmuse, kuid pidand pöörduma tagasi tulikumusest. – Pr 139 (lühike sisukokkuvõte mittekättesaadavast tekstist).

3) See Duonig[-loss] on ära kah vajund ükskord, nagu jutustatakse. Keegi karjatand sigu, üks poisike. Säälnud kivi, poiss istund kivile ja lugend “dun-dang” – nii olnud kivile kirjutatud. Nõnda kui poiss seda lugend, siis loss tõusnud üles ja inimesed istund veel sees nagu elusatena. – Kl [44*].

LOSSI VAJUMINE TAPMISE PÄRAST

Sita-mä'g [asub] säälpool Piza-küla, Lū•- ja Piza-külade vahel; sääln olevat üks loss ära vajund. Sääln on üks suur valge mägi teisel-pool Piza-küla. Ja raudteel ma sõitsin Vānta-linna ja siis ma kuulsin, et üks tüdruk hakkas küsima, miks ei ole hakatud kaevama seda mäge või kas on ka kaevatud seda mäge, et saaks kätte lossi, mis sääln all on. Ja siis Krinkil'-perenaine Lū•-külást jutustas, kuidas see olnud.

Sääln lossis olnud röövlid ja need varastand ühel va suurel soomusrüütliil õe ära. Ja need soomusrüütliid vennad tulnud otsima, kuhu õde on jäänd. Siis olnud sääln võitlus – vaat ma olen nüüd ära unustand, kes siis leidnud ja kuidas see juhtund, et keegi löödud risti. Risti ta pole löödud, vaid seinä külge löödud üles, pää allapoole, jalad ülespoole. Ja vaat seda ma ei tea, kas see oli nüüd õde või keegi neist vendadest löödi surnuks. Ja vaat siis see loss on vajund ära. – Pr 282.

Tradeerimisel juba tugevasti mandund muistendis võime siiski veel üsna selgesti tunda selle lähtekohana keskaegset kristlikku arusaama ja raudrüütliite elutunnet (lossi vajumine nuhtlusena

patuteo eest) – küllap muistend põlvneki saksa mõõgavendade miljööst. Veelgi huvitavam on jälgida mandumisprotsessi edaspidist käiku täitsa igapäevaseks röövlilooks: liivi kalurimiljööu uuemal ajal on pidand paratamatult kaduma rüütliilosside romantika ja aumõisted, mille tulemusena veripatu pärast maa alla vajund loss on moondund tavaliseks röövlikoopaks maa all: läti vanavarakoguja E. Melngailis on noteerind kaunis ähmase kirjelduse nn. Sitamäe alla müüritud röövlikoopast, mille aken olnud ehitatud oja kohale, nii et valgus paistnud ülevalt läbi vee alla; korsten seisnud Nabal-talu kohal; maa all eland meriröövlid ehk piraadid (LFK 1045, 4032). Sama ainet käsitletakse täpsemalt alljärgnevais ülestähendusis:

MAA-ALUSED RÖÖVLIKOOPAD (Mt. 965)

1) Vanasti elasid Vana-Nabal-metsas (Pz) röövlid. Ja siis neil olid toad maa all. Ja siis nad vedasid traadi oma toast ranna pääle. Siis need inimesed, kes läksid mööda, puutusid traadi külge. Ja sel traadil oli teises otsas kell. See kell oli nende röövlite toas ja siis see kell kõlises – kohe need röövlid jooksid randa ja püüdsid need inimesed kinni, kes läksid säääl mööda, ja viisid oma tuppä ja võtsid ära kõik, mis neil oli kaasas, raha ja rõivad, ja inimesed tapsid maha ja viskasid Vana-Nabal-[metsa].

Siis ükskord nad olid püüdnud ühe noore tüdruku kinni ja tõid oma röövlikoopasse. Seda nad ei tahtnud maha tappa, sest see oli väga ilus. See ülem tahtis teda endale pruudiks võtta. Nad andsid süüa talle ja hoidsid teda hästi. Ja siis neil oli üks suur koer. See tüdruk teda väga hästi söötis. See koer jäi suureks sõbraks tüdrukule. Noh, kui see tüdruk nüüd märkas, et see koer ei tee talle enam midagi, nõnda ta põgenes minema. Kui röövlid tulid koju, nüüd nad nägid, et tüdruk on ära põgenend. Siis nad lasksid selle koera talle järele jälgi mööda. Koer sai küll tüdruku kätte, kuid siis tüdruk silitas seda koera ja saatis koera tagasi ja ise põgenes kaugeemale eemale. Siis ta põgenes ära ja läks valitsusvõimu juurde ja andis üles, et säääl on röövlid. Ja valitsus tuli soldatitega, ja võeti kõik kinni. Ja nõnda need röövlid lõppesid. – L 10. Refereeritud ajakirjas “Līvli” VI (1936), nr. 10, lk. 4.

2) Vana Jani praeguse asunikukoha lähedal, maa pool raudteed ja ida pool Lū•küla jõe kallastes asuvad koopad, mida kutsutakse

Röövli koopad = *Un'apašd-bed'rōd*, kuna seal vanasti röövliid asunud. See olnud õige vanal ajal. Terve rand olnud veel tühi, Vāntalinnal asemel olnud ainult paar kalamehemaja. Riias olnud küll juba suur linn, politsei ja muud. Rahvas liikunud harilikult mööda mere-randa. Vähe neid käijaid üldse oligi. Muuseas käisid seda teed ka lööprid = *leipōrd*, kel sääremarjad on välja löigatud, käskudega ühest linnast teise.

Neisse koobastesse asunud suur kari röövleid. Nad tõmmanud traadi koopast kuni merde ligi maad ja koopasse olevasse otsa sidunud kella. Siis kell kõlisenud, kui teekäijad rannas jalaga külge puutunud. Röövliid siis jooksnud randa, tapnud nad ära ja võtnud varanduse endale.

Ükskord langenud röövlite kätte väga ilus tüdruk, keda neil kahju olnud ära tappa. Nende peamees võtnud ta omale nagu naiseks. Röövliitel olnud ka väljaõpetatud verekoerad. Kui mehed läinudki välja, siis see verekoer valvanud, et tüdruk ära jooksta ei saa. Tüdruk aga söötnud ja meelitanud koera, nii et see rohkem tema poole hakand hoidma kui meeste poole. Ja ükskord tüdruk nii jooksnudki minema, sest koer ei ole teda enam pidanud. Ta läinud Riiga ja annud politseile teada, kus röövliid asusid. Siis tulnudki politsei ja soldatid ja võtnud need röövliid kinni. – L Lnb 1054/5.

3) Nabal-talu (Pz) juures olnud röövleid. Siis nad vedand köie mööda randa ja sidund kella juurde: kui keegi läheb, siis see kell kõliseb ja röövliid püüavad selle inimese kinni. Ja siis nad saanud ühe kätte, viind enda sauna sisse. Sääl üks olnud juba surnud saunalaval, kuid ta pole teadnud seda. Ja nad pannud ukсед kinni ja jätnud ta sauna. Ja nüüd ta katsund mööda saunalava ja leiab, et sääal on üks inimene ja surnud. Ja nüüd need röövliid ütelnud, ärgu ta sääalt ära mingu, las ta sääal seisku teisel saunalaval. Nüüd ta taas pannud selle surnu enda asemele ja heitnud sinna, kus see [teine] oli. Ja nüüd need röövliid tulnud, kaks, torgand pussi kurku, nii ütelnud ainult teisele: “Kui vaikselt sureb! Kuidas meil eile öösel karjus!” Ja see teine saand ära põgeneda läbi sauna akna. – Pz 3.

4) Teiselpool Nabal-talu on Sitä-mä'g, auk pääl. Sääal eland röövliid, kes pannud traadi randa ja püüdnud inimesi verikoertega. Nende tõld olevat veel praegu sääal. – Ii [65*].

5) Piza- ja Lū• -külade vahel teisel pool Nabal-talu, maa pool rannateed, on kõrge liivamägi, mida kutsutavat praegu Sitamäeks (Sitamä'g). Vanasti seal eland röövlid ja vargad, kel olnud seal oma loss, soomuslaste loss (*bruianika-nin*). Need röövlid varastand ka ühe printsessi ja viind oma lossi, selle vend aga tulnud, hävitand lossi ja vabastand õe. Lossivaremed olla praegugi selle mäe sees. Kaevamas keegi pole käind. Jutustaja kuulnud selle loo 29. IX 1927 raudteel sest mäest mööda sõites ühelt kaasreisijalt Lū• -külas, kelle käest keegi teine sõitja seda lugu pärand. – Pr Lnb 384.

Ehituste maa alla vajumise hirmu, millest keskajal Läänest Baltimaile levinend motiivi tunneme hästi Ülemiste vanakese muis-tendis, kajastab liivi versioonis järgmine jutuke:

MIKS RIIA EI TOHI SAADA VALMIS? (S. 259)¹

Riiga tulevat keegi alatasa ratsa sisse ja küsivat, kunas Riia saab valmis. Iga kord saavat vastatud, et veel ei ole valmis. Siis kui valmis oleks, siis Riia vajuks ära, vanarahvas nii nagu jutustas. – Ii 58•.

¹) Vrd. LRU I 186: vaarao lapsed küsivad, kas Riia valmis, et uputada seda siis.